

Dirk Geeraerts

Teorie lexikální sémantiky

KAROLINUM

LINGVISTIKA

Teorie lexikální sémantiky

Dirk Geeraerts

Z anglického originálu *Theories of Lexical Semantics*,
vydaného nakladatelstvím Oxford University Press
roku 2009, přeložil Aleš Klégr

Vydala Univerzita Karlova v Praze,
Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Redakce Ondřej Pfeffer
Redakční spolupráce Jan Čermák
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

Theories of Lexical Semantics, First Edition was originally published in English in 2009. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Karolinum Press is responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

Kniha *Teorie lexikální sémantiky*, první vydání, vyšla původně anglicky roku 2009. Tento překlad je vydáván se svolením Oxford University Press. Za překlad díla zodpovídá Nakladatelství Karolinum, Oxford University Press nenese odpovědnost za žádné chyby, opomenutí, nepřesnosti nebo nejednoznačnosti překladu, ani za škody, které by jeho používáním vznikly.

© Dirk Geeraerts, 2010
Translation © Aleš Klégr, 2019
Afterword to the Czech translation © Aleš Klégr, 2019

ISBN 978-80-246-4194-2
ISBN 978-80-246-4199-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2020

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

SEZNAM OBRÁZKŮ	9
PŘEDMLUVA	11
ÚVOD	13
Rozsah	14
Omezení	15
Účel a publikum	16
Uspořádání a diachronní perspektiva	17
1 HISTORICKO-FILOLOGICKÁ SÉMANTIKA	19
1.1 Zrod lexikální sémantiky	20
1.1.1 Spekulativní etymologie	20
1.1.2 Rétorická tradice	23
1.1.3 Lexikografie	25
1.2 Povaha významu	27
1.2.1 Bréal o významu a mysli	28
1.2.2 Paul o kontextu a úzu	32
1.2.3 Alternativní hlasy	33
1.3 Klasifikace sémantických změn	41
1.3.1 Hlavní typy změn	42
1.3.2 Vzorce na nižší úrovni	46
1.3.3 Klasifikační spletitosti	51
1.4 Vývoj po historicko-filologické sémantice	57
Další prameny ke kapitole 1	59

2	STRUKTURNÍ SÉMANTIKA	62
2.1	Strukturalistické pojetí významu	63
2.1.1	Argumenty proti historicko-filologické sémantice	64
2.1.2	Typy strukturní sémantiky	66
2.2	Teorie lexikálních polí	68
2.2.1	Trierova koncepce lexikálních polí	68
2.2.2	Lexikální pole a syntagmatické vztahy	71
2.2.3	Lexikální pole a formální vztahy	75
2.2.4	Diskrétnost lexikálních polí	78
2.3	Komponentová analýza	83
2.3.1	Komponentová analýza v americké etnosémantice	84
2.3.2	Komponentová analýza v evropské strukturní sémantice	87
2.4	Relační sémantika	92
2.4.1	Hlavní významové vztahy	94
2.4.2	Teoretické otázky	100
2.5	Vývoj po strukturní sémantice	103
	Další prameny ke kapitole 2	108
3	GENERATIVNÍ SÉMANTIKA	111
3.1	Katzovská sémantika	112
3.1.1	Formální slovníková hesla	112
3.1.2	Soupeření se strukturní sémantikou	114
3.2	Tenze uvnitř generativní sémantiky	116
3.2.1	Minimální, nebo maximální sémantika?	116
3.2.2	Dekompoziční, nebo axiomatická sémantika?	123
3.3	Vývoj po generativní sémantice	126
	Další prameny ke kapitole 3	130
4	NEOSTRUKTURALISTICKÁ SÉMANTIKA	132
4.1	Rozpracování dekompozičního přístupu	134
4.1.1	Přirozený sémantický metajazyk	135
4.1.2	Konceptuální sémantika	145
4.1.3	Dvojúrovňová sémantika	149
4.1.4	Generativní lexikon	154
4.2	Rozpracování relačního přístupu	162
4.2.1	Lexikální databáze WordNet	164
4.2.2	Lexikální funkce	166
4.2.3	Distribuční korpusová analýza	171
	Další prameny ke kapitole 4	184
5	KOGNITIVNÍ SÉMANTIKA	187
5.1	Prototypičnost a salience	188
5.1.1	Účinky prototypičnosti	189

5.1.2 Radiální sítě a polysémie	197
5.1.3 Základní roviny a onomaziologická salience	204
5.2 Konceptuální metafora a metonymie	208
5.2.1. Teorie konceptuální metafory	209
5.2.2 Mentální prostory a konceptuální integrace	215
5.2.3 Konceptuální metonymie	218
5.3 Idealizované kognitivní modely a rámce	226
5.3.1 Idealizované kognitivní modely	229
5.3.2 Sémantika rámců a databáze FrameNet	230
5.4 Úzus a změna	234
5.4.1 Sugerovaná inference a pragmatika	235
5.4.2 Mechanismy a pravidelnosti	238
5.5 Kognitivní sémantika v kontextu	244
5.5.1 Význam v mysli	245
5.5.2 Význam v kultuře a společnosti	253
5.5.3 Význam v textu a diskurzu	262
Další prameny ke kapitole 5	269
ZÁVĚR	274
BIBLIOGRAFIE	288
DOSLOV K ČESKÉMU PŘEKLADU	316
JMENNÝ REJSTŘÍK	324
VĚCNÝ REJSTŘÍK	331

SEZNAM OBRÁZKŮ

- 1.1 Srovnání Carnoyovy a Sternovy klasifikace sémantických změn
- 2.1 Přejechy v německé intelektuální slovní zásobě podle Triera
- 2.2 Vývoj francouzského slova *maroufle* podle Guirauda
- 2.3 Gilliéronův příklad vyhýbání se homonymii
- 2.4 Klasifikace lexikálních změn podle Ullmanna
- 2.5 Pole anglických výrazů pro vaření podle Lehrerové
- 2.6 Německé *Sessel* a *Stuhl* podle Gippera
- 2.7 Lexikální pole krásy ve francouzštině podle Ducháčka
- 2.8 Pole kusů nábytku k sezení ve francouzštině podle Pottiera
- 3.1 Anglické slovo *bachelor* podle Katze a Fodora
- 3.2 Anglické sloveso *kill* podle McCawleyho
- 4.1 Anglická slovesa *run*, *put* a *drink* podle Jackendoffa
- 4.2 Anglické sloveso *build* podle Pustejovského
- 4.3 Ukázka indexu ve formátu KWIC
- 5.1 Čtyři druhy účinků prototypičnosti
- 5.2 Účinky prototypičnosti v kategorii *ovoce*
- 5.3 Účinky prototypičnosti v rozšířené kategorii *ovoce*
- 5.4 Analýza slova *ovoce* pomocí radiální sítě
- 5.5 Taxonomické základní roviny podle Berlina a Kaye
- 5.6 *The Grim Reaper* neboli *smrtka* podle Fauconniera a Turnera
- 5.7 Prototypická klasifikace metonymických vzorců
- 5.8 Rámec OBCHODNÍ TRANSAKCE podle Fillmora a Atkinsové
- 5.9 Diachronní onomaziologie slova *zápalka* podle Blanka

- Z 1 Hlavní linie v teoretickém vývoji lexikální sémantiky
- Z 2 Sémiotický trojúhelník pro lexikální sémantiku
- Z 3 Hlavní linie deskriptivní historie lexikální sémantiky
- Z 4 Paralelismus mezi sémaziologií a onomaziologií
- Z 5 Hlavní linie metodologického vývoje v lexikální sémantice

PŘEDMLUVA

Přestože je lexikonu přikládán v lingvistické teorii čím dál větší význam, není v současnosti k dispozici žádný zevrubný přehled o hlavních teoretických trendech v lexikální sémantice. Kniha se snaží zaplnit tuto mezeru tím, že popisuje významné přístupy k výzkumu slovního významu v lingvistice z historické perspektivy a mapuje vývoj této disciplíny od poloviny 19. století do současnosti. Vzdáleným historickým východiskem této publikace je monografie napsaná v holandštině, kterou jsem vydal v r. 1986 a která obsahovala historický přehled lexikální sémantiky ve zhruba obdobné formě jako tato práce. Nicméně od té doby došlo k velkému rozmachu lexikální sémantiky a současná publikace tak odráží ve struktuře i v podrobnostech výsledky dvaceti let výzkumu v této disciplíně, které ji dělí od původní publikace.

Ačkoli má výzkumná práce za poslední čtvrtstoletí, kdy jsem pracoval jako lexikální sémantik podílející se na rozvoji teorie prototypů a diachronní sémantiky a jako lexikolog zkoumající lexikální variaci, vycházela konkrétně z teoretického rámce kognitivní sémantiky, kniha popisuje všechny hlavní směry a není propagací jedné či druhé teorie. Jako přehledová studie však zároveň prezentuje můj osobní náhled na tento obor a jeho vývoj. Moje teoretické preference se projevují konkrétně v perspektivě, která určuje celkovou koncepci výkladu. Vztah mezi významy a pojmy je jedním z ústředních bodů zájmu v kognitivní sémantice a v souladu s tím bude to, jak různé přístupy řeší problémy spojené s jejich vztahem a vymezením, průvodním tématem celého textu. Přesněji řečeno historické linie, které nastíním, ukáží, že toto vymezení je v této oblasti dominantní hnací silou vývoje.

Knih byla v poslední fázi dokončování podpořena tvůrčím volnem, které mi poskytla Katolická univerzita v Lovani, a grantem uděleným FWO – Výzkumnou nadací Flandry. Během let se seznam lidí, s kterými jsem mohl vést plodné diskuze o lexikálních tématech, rozrostl do té míry, že je nelze ani vyjmenovat: jsem vděčný každému z nich, protože bez jejich přispění by tato kniha byla mnohem chudší. Zvláštní poděkování si zaslouží Dirk Speelman, Kris Heylen a ostatní členové výzkumného týmu kvantitativní lexikologie a variační lingvistiky v Lovani, kteří pokračovali v práci po dobu mé absence, a také Fons Moerdijk a Gitte Kristiansen, jejichž kritické připomínky mi byly oporou na začátku a na konci tohoto rukopisu jako zarážky knih na polici. Doufám, že je konečný výsledek všechny potěší, ale zároveň si uvědomuji, že plátno, které mělo být pokryto, je tak široké, že tahy štětce, jimiž jsem svůj náčrt nanášel, mohou být pro znalce příliš hrubé. Slovy Diderotovými prosím o jejich shovívavost: „On doit exiger de moi que je cherche la verite, mais non que je la trouve (Můžete po mně žádat, abych hledal pravdu, ale nikoli, abych ji našel).“

ÚVOD

Akademická lingvistická krajina je hornatý terén. Široká údolí, jimiž protékají hlavní proudy výzkumu, se rozvětvují do postranních dolin a ještě menších úžlabin, ve kterých se cizelují teorie a zkoumají specifická témata. Badatelé pracující ve svých vlastních údolíčkách mají obvykle dobré povědomí o lokálním říčním systému svého oboru, ale mohou být o něco méně obeznámeni s výzkumem, který leží za horským hřebenem jejich vlastního teoretického prostředí. Nejspíše budou znát nejvyšší vrcholky alternativních teoretických koncepcí, ale možná budou méně informovaní o bohatství poznatků a výzvách, které se vyskytují v méně viditelných oblastech. Smyslem této knihy je proto přispět ke kartografii lingvistické lexikální sémantiky. Pokusí se zmapovat tuto krajinu tak, aby se výzkumníci mohli sami snadno seznámit s širším panoramatem, a možná tak byli ochotnější vycestovat za hranice rodného kraje.

Jako úvodní metafora by to snad mohlo stačit. Co konkrétně je účelem knihy? Tento text je syntetizujícím pokusem popsat významné proudy v lingvistickém lexikálně sémantickém výzkumu přístupným a informovaným způsobem. Vychází z historické perspektivy v tom smyslu, že různé koncepce jsou prezentovány v historickém sledu počínaje polovinou 19. století. Nicméně tato prezentace nemá podobu čistě chronologického výčtu po sobě jdoucích teorií. Naopak teoretickým a metodologickým vztahům mezi přístupy bude v textu věnována značná pozornost. Kniha se zaměřuje na otázku, jak jsou různé přístupy propojeny vazbami příbuznosti a rozpracování nebo – v konkrétních případech – vzájemnými protiklady. Podívejme se nyní na několik specifických otázek, abychom tento všeobecný popis rozšířili.

ROZSAH

V kostce jde o tyto teoretické koncepce, které budou postupně představeny:

HISTORICKO-FILOLOGICKÁ SÉMANTIKA. Historicko-filologická sémantika je diachronní přístup k lexikální sémantice, který tomuto oboru dominoval od r. 1830 přibližně do r. 1930. Jeho základní oblastí zájmu byla změna významu; praktické výsledky tohoto typu výzkumu mají především formu klasifikačních mechanismů, kterými dochází k sémantickým posunům, jako je metafora, metonymie, generalizace a specializace.

STRUKTURNÍ SÉMANTIKA. Strukturní sémantika (od r. 1930 a dále), inspirovaná de Saussurem, odmítá atomistický přístup historicko-filologické sémantiky a přiklání se k přístupu systémovému, v němž vzájemné vztahy mezi významy tvoří základ sémantické analýzy. Rozdílné přístupy uvnitř strukturní sémantiky zahrnují teorii lexikálních polí, relační sémantiku a komponentovou analýzu.

GENERATIVNÍ SÉMANTIKA. Od r. 1960 a dále byly aspekty strukturní sémantiky (konkrétně komponentová analýza) začleněny do generativní mluvnice. V rámci historie lexikální sémantiky zaujímá toto období klíčovou pozici. Představuje pokus formalizovat sémantiku jako součást formální gramatiky. Zároveň mentalistická orientace generativní gramatiky vyvolává zájem o psychologickou adekvátnost. Tato dvojí extenze komponentové analýzy vyvolává otázky týkající se formální a psychologické adekvátnosti, které silně ovlivnily směry výzkumu vynořující se po generativistickém období. Kognitivní sémantika se následně zaměřuje na psychologickou stránku. Je ztělesněním maximalistického přístupu, který si klade za cíl zkoumat lingvistický význam jako nedílnou součást kognitivních procesů obecně. Naproti tomu řada dalších přístupů se přidružuje strukturalistické inspiraci a zkoumá formy popisu významu, které jsou různým způsobem omezenější (a možná snadněji formalizovatelné) než ten, který rozpracovává kognitivní sémantika.

NEOSTRUKTURALISTICKÁ SÉMANTIKA. Pod tento název jsou řazeny nejrůznější skupiny soudobých přístupů, které jsou extrapolací hlavních typů strukturní sémantiky, mají ale postgenerativistickou podobu. Tyto teorie staví na strukturalistických myšlenkách, jako jsou dekompoziční nebo relační popisy sémantické struktury, ale přitom věnují zvláštní pozornost otázkám, které otevřela generativní sémantika, tj. možnosti formalizace a vymezení přesné hranice mezi lingvistickým významem a kognitivními procesy obecně.

KOGNITIVNÍ SÉMANTIKA. Kognitivní sémantika je psychologicky a kognitivně orientovaný přístup k sémantice, který vznikl od r. 1980. Inovace, které do zkoumání slovního významu vnesla kognitivní sémantika, zahrnují teorii pro-

totypů, pojmových metafor a sémantiku rámců. Soudě podle množství publikací je to patrně nejproduktivnější koncepce v soudobé lexikální sémantice.

OMEZENÍ

Vzhledem k výše uvedenému popisu etap lexikální sémantiky bude užitečné zmínit také to, o čem tato kniha *není*.

Za prvé: zaměření na teoretickou a deskriptivní lingvistiku znamená, že řada dalších oblastí zkoumání, které se zabývají slovním významem, není v knize přímo zahrnuta. Cílem není úvod do lexikální sémantiky například z filozofického, antropologického nebo psychologického hlediska. Stejně tak nejde o úvod, který by se soustřeďoval na lexikální sémantiku v kontextu aplikované lingvistiky – lexikografie, počítačové lingvistiky nebo jazykové pedagogiky. Kdybychom zahrnuli všechny tyto perspektivy, narostla by kniha do nezvladatelných rozměrů (a daleko za hranice autorovy specializace). Úvod do lexikální sémantiky není také totéž co úvod do lexikologie. Širší oblast lexikologie by zahrnovala témata jako etymologie, morfologie a sociální variace ve slovníku, zatímco lexikální sémantika se soustřeďuje striktně na jevy spojené s významem v lexikonu.

Za druhé: toto je kniha o lexikální sémantice, nikoli úvod do praxe lexikální sémantiky. Naučit se, jak fakticky realizovat lexikální sémantiku v rámci jakékoli koncepce, by vyžadovalo odlišný typ textu, takový, který by se konkrétně zaměřil na jednotlivé přístupy nebo by vyšel (jak to příručky dělávají) od souboru lexikálně sémantických jevů, jako jsou synonymie, prototypičnost nebo metafora. Toto není úvod do praxe lexikální sémantiky, tzn. není to kniha o tom, „jak dělat lexikální sémantiku“. Neprovádí čtenáře systematicky skupinou metod a technik faktického výzkumu slovního významu ani neposkytuje bohatý studijní materiál, na kterém by si čtenář mohl procvičovat svoje popisné dovednosti. Ačkoli by taková příručka patrně byla cenným doplňkem existující literatury týkající se lexikální sémantiky, tento text je orientován teoreticky, nikoli prakticky. Pokusí se ukázat, jak lidé výzkum slovního významu během minulého jednoho a půl století skutečně prováděli, jaké otázky si kladli a jak si na ně odpovídali. Po přečtení textu by měli být čtenáři obeznámeni s hlavními přístupy, které v historii lexikální sémantiky dominovaly – kniha ale netvrdí, že tím získají dovednosti, které by jim umožnily provádět faktický výzkum v rámci jedné z těchto koncepcí.

Za třetí: tato kniha nepředkládá ani úplné dějiny lexikální sémantiky toho typu, které by primárně zajímaly historiografy lingvistiky. Jejím cílem není poskytnout kompletní přehled o všech jednotlivých badatelích, kteří přispěli k rozvoji této disciplíny, o tom, jak se jejich práce posouvala od jedné publikace k druhé, nebo o tom, jak se navzájem ovlivňovali. Také nesleduje pečlivě intelektuální historii typických lexikálně sémantických témat, jako je synonymie nebo synekdocha. A z bibliografického hlediska si kniha nečiní ambice, že by podávala

nejaktuálnější zprávu o historiografii lexikální sémantiky. Vzhledem k jejímu rozsahu a cíli uvést čtenáře do základní problematiky nevyhnutně poskytuje jen výběr z názorů, čísel a témat výzkumu. Je to publikace zaměřená na hlavní vývojové linie, která by měla pomoci nováčkům v této oblasti dobře se teoreticky orientovat; jinými slovy by jim měla pomoci poznat, ke kterému přístupu konkrétní studie patří, a měla by jim poskytnout potřebné informace, aby mohli různé přístupy srovnávat.

Konečně jsou tu omezení časové a lingvistické povahy. Kniha pojednává o lexikální sémantice v kontextu moderní lingvistiky jakožto akademické disciplíny, která vznikala v průběhu 19. století. Prehistorie lexikální sémantiky od antiky přes středověk až do osvícenství bude jen stručně zmíněna na začátku kapitoly 1. Tato kniha je také o studiu slovního významu v kontextu západní lingvistiky: o jiných tradicích nebude řeč. Dále se kniha soustřeďuje na výzkum, který byl publikován v angličtině, němčině a francouzštině. S jedinou možnou výjimkou produktivní ruské tradice lexikálního výzkumu by bylo určitě možné ukázat, že toto jsou hlavní jazyky, v nichž se o této disciplíně referovalo, a přinejmenším v raných fázích vývoje se zdá, že mezi těmito jazyky nebyla žádná větší bariéra: badatelé z různých zemí měli podle všeho dobré povědomí o studiích, které byly vydávány v jiných jazycích. V pozdějších fázích se samozřejmě pro přenos myšlenek a názorů stala médiem par excellence angličtina.

ÚČEL A PUBLIKUM

Vzhledem k uvedeným omezením lze to, čeho by tento úvod rád docílil, formulovat o něco přesněji. Kromě přehledu myšlenkových škol a vztahů mezi nimi by úvod tohoto typu měl zahrnovat hlavní jména, hlavní pojmy a v lexikální sémantice běžně užívané standardní příklady. I když se člověk obeznámí se základními principy různých škol v oblasti lexikální sémantiky, nemůže tvrdit, že se vyzná v lexikální sémantice, pokud je mu cizí např. jméno Michel Bréal nebo pojem konceptuální metafora či Katzova a Fodorova analýza slova *bachelor*. V tomto ohledu bude úvod tohoto typu úspěšný, pouze když dokáže poskytnout řadu specifických informací: měl by přiblížit dominantní ideje a koncepce; měl by čtenáře seznámit s klíčovými postavami vývoje oboru; měl by ho upozornit na publikace zásadního významu a nasměrovat ho k další četbě.

Nicméně tato kniha se snaží přesáhnout hranice pouhého popisu různých přístupů. Pokusí se poskytnout rámec, který osvětlí sled různých myšlenkových škol. Lexikální sémantika není obor, ve kterém by jeden přístup náhodně následoval za druhým. Naopak v její evoluci je jistá logika. Tato kniha se pokusí tuto logiku rekonstruovat – a termín *rekonstruovat* je zde užít záměrně: určující faktory, na které se zaměří, tvoří totiž perspektivu, rámec, který historickým materiálům vnucuje specifický řád, i když to není nezbytně jediný způsob, jak se na věci dívat. Teoretické přístupy, které budou v jednotlivých kapitolách prezentovány,

jsou propojeny dvěma hlavními vývojovými liniemi. Na jedné straně vykazuje evoluce lexikální sémantiky značný progres, a to do té míry, že empirická doména zkoumání je průběžně systematicky rozšiřována. Na druhé straně spolu různé teoretické přístupy alespoň zčásti soupeří díky tomu, že vycházejí z odlišných základních předpokladů. Při rekapitulaci těchto teoretických spodních proudů bude v závěru zdůrazněno, že vývoj lexikální sémantiky není pouhý řetěz více či méně nesouvisejících přístupů, ale že je tu jak linie kontrastu, tak linie podobnosti, které spojují tyto teorie dohromady. Jinými slovy, tato kniha chce popsat skryté tendence lexikální sémantiky, ale stejně tak se zabývá hlavními proudy. Závěr je pak pokusem podat syntetický pohled na tyto určující latentní faktory.

Kniha je primárně adresována všem výzkumníkům v oboru lexikální sémantiky, kteří se zajímají o širší panorama a historický vývoj této disciplíny. Z didaktického hlediska zahrnuje okruh zamýšlených čtenářů studenty jazyků a lingvistiky na středně pokročilé úrovni, kteří prošli základním úvodem do obecné lingvistiky a jsou připraveni na to, aby se zaměřili na dílčí lingvistické obory. Cílové publikum však není omezeno jen na jazykovědce. Úroveň lingvistických znalostí potřebná pro pochopení textu je minimální, takže kniha může být vhodná pro jakékoli akademické obory, v nichž by znalost této podoblasti lingvistiky mohla být užitečná: antropologii, psychologii, filozofii, literární studia nebo kognitivní vědu. Jak bylo výše řečeno, tato kniha nenabízí úvod do studia slovního významu v té podobě, jak ho poskytují tyto sousední obory, ale pokud čtenáři mohou profitovat z bližšího seznámení s lingvistickou lexikální sémantikou, měla by jim být k jistému užitku.

USPOŘÁDÁNÍ A DIACHRONNÍ PERSPEKTIVA

Kniha je uspořádána chronologicky v tom smyslu, že začneme nejstarší „moderní“ podobou lexikální sémantiky a budeme sledovat vývoj až do přítomnosti. A protože v současné době vedle sebe existují různé přístupy, nemůže být struktura čistě chronologická – převládající soudobé přístupy jsou popsány v kapitole 4 a kapitole 5. Hlavní text kapitol představuje různé přístupy syntetickým způsobem a snaží se o stručné podání, které je minimálně zatíženo bibliografickými odkazy. Ty jsou z větší části přesunuty do oddílu upozorňujícího na další literaturu k tématu, který každou kapitolu uzavírá.

Tato další literatura zdaleka nepokrývá celou oblast. Místo toho by na ni mělo být nahlíženo jako na východisko pro čtenářskou exkurzi, která půjde do větší hloubky, než jakou poskytuje schematický přehled. Co se typografických konvencí týče, kurziva bude užívána pro ilustrativní slova a věty. Významy a glosy budou vyznačovány uvozovkami a pro pojmové vzorce se užívají kapitálky (jde o praxi, která je důležitá zejména pro kognitivní sémantiku).

Vzhledem k tomu, že kniha používá historické hledisko, podívejme se stručně na důvody pro tuto diachronní perspektivu: proč bychom se vůbec měli

zabývat historií tohoto oboru? Nebylo by případnější podat výklad pouze současné situace? Jsou dva důvody, proč je historicky řazený úvod užitečný.

Za prvé: omezit se na výklad současné situace by mohlo být přijatelné za podmínky, že vývoj této disciplíny představuje lineární progres, ve kterém to, co předcházelo, není pro současné otázky oboru prakticky relevantní. Jenomže lexikální sémantika se nevyvíjí podle evolučního vzorce, který máme tendenci si spojovat s tvrdými vědami, jako je fyzika a biologie. Sled různých teoretických perspektiv při zkoumání slovního významu obecně neznámá, že starší teorie byla jednoduše popřena z empirických důvodů a nahrazena teorií lepší. Ačkoli, jak se pokusíme ukázat, zde existuje určitá vnitřní logika, která propojuje různé fáze vývoje tohoto oboru, z této logiky nevyplývá, že by předchozí práce přestala být relevantní v důsledku pozdějších kroků. To je rovněž něco, co se pokusíme objasnit: povědomí o předchozí práci může být plodné pro probíhající výzkum.

Za druhé: rozpoznání vývojových linií přispívá k lepšímu pochopení současné situace v lexikální sémantice. K porozumění vztahu mezi v současnosti populárními teoriemi může v nemalé míře přispět, jak ukáží následující kapitoly, analýza jejich historického pozadí. A právě proto, že tyto teorie nevznikají z ničeho, ale tvoří prozatímní vyústění propojených vývojových linií, je poučné pokusit se popsat historické vzorce, které stojí v pozadí současné scény.

KAPITOLA 1

HISTORICKO-FILOLOGICKÁ SÉMANTIKA

První fáze dějin lexikální sémantiky spadá zhruba do období 1830 až 1930. Její dominantní charakteristikou je historická orientace lexikálně sémantického bádání. Zabývá se hlavně změnami slovního významu – identifikací, klasifikací a výkladem sémantických změn. Vedle těchto směrů výzkumu vzniklo velké množství teoretických podnětů a empirických popisů. Většina z nich je však už dnes zapomenuta. Tyto starší monografie najdeme pouze v nejstarších a největších akademických bibliotékách. Navíc většina z nich je psána německy nebo francouzsky, tedy jazyky, které nejsou přístupné všem. Z toho důvodu jsou některá témata, která byla ve starší etapě důkladně prozkoumána, později spíše znovu vynalézána než znovu objevována. S potvrzením tohoto faktu se setkáme v pozdějších kapitolách.

Jednou ze stránek této neznalosti je i to, že tato tradice nemá žádné standardní označení, pod kterým by vešla ve známost. Mohli bychom mluvit o „tradiční diachronní sémantice“, pokud bychom chtěli zdůraznit její hlavní tematickou a metodologickou orientaci, nebo o „prestrukturalistické sémantice“, kdybychom chtěli poukázat na její chronologické postavení v dějinách této disciplíny, ale my zde zvolíme označení „historicko-filologická sémantika“. Za prvé, jestliže uvažujeme o filologii v kontextu filologie srovnávací – tedy zkoumání genetických vztahů mezi jazyky a rekonstrukce prajazyka – brzy zjistíme, že tradiční diachronní sémantika vznikala na okraji zkoumání historických vazeb mezi jazyky. Za druhé, jestliže považujeme filologii za studium kulturního a historického pozadí, které je nepostradatelné pro adekvátní pochopení klíčových

textů – ať už literárních, či jiných – určitého období, zjistíme, že tradiční diachronní sémantiku podobně charakterizuje interpretativní pojetí významu, tedy pojetí, které se zabývá objevováním významů inherentních ve starším jazykovém materiálu. Ale tyto věci budou zřejmější v průběhu kapitoly. Nejprve se musíme podívat na to, co historicko-filologické sémantice předcházelo.

1.1 ZROD LEXIKÁLNÍ SÉMANTIKY

Lexikální sémantika jako samostatná akademická disciplína vznikla na začátku 19. století, což ale neznamená, že by se o věcech týkajících se významů slova nediskutovala již předtím. Významné jsou tu tři tradiční proudy: tradice spekulativní etymologie, výuka rétoriky a psaní slovníků. Podívejme se krátce, o co v každé z těchto tří tradic šlo a jakou roli při zrodu lexikální sémantiky jako akademické disciplíny sehrály.

1.1.1 SPEKULATIVNÍ ETYMOLOGIE

Abychom pochopili tradici spekulativní etymologie, která panovala před vznikem komparativní filologie na začátku 19. století, musíme se vrátit do klasického antického období. V Platonově dialogu *Kratylos* (který můžeme považovat za nejstarší dochovaný esej o filozofii jazyka) vystupuje Hermogenes ve sporu se Sokratem a Kratylem proti názoru, že jazyk není konvenční, ale že podléhá kritériu správnosti (*Kratylos*, 383a, 383c–d, v českém překladu F. Novotného, Praha, J. Laichter, 1935):

Tady Kratylos tvrdí, Sokrate, že pro každou z věcí je od přírody správné jméno a že jméno není to, jak kteří lidé po úmluvě věc nazývají, označující ji částkou své řeči, nýbrž že jest jakási přirozená správnost jmen pro Hellény i pro barbary, a to pro všechny táž. [...] Věru, Sokrate, já jsem o tom už mnohokrát rozmlouval i s tímto zde i s mnoha jinými, ale nemohu se přesvědčit, že správnost jména je něco jiného než smlouva a dohoda. Mně se totiž zdá, že jakékoli jméno čemu kdo dá, to že je správné jméno; a jestliže zase je změněno v jiné a onoho již neužívá, že to druhé jméno není o nic méně správné nežli to dřívější...

Podle naturalistické teorie obhajované Kratylem by jména věcí měla být „správná“ ve velmi fundamentálním smyslu: vyjadřují přirozenou esenci věci, kterou pojmenovávají. Proč například *theous* označuje „boha“? Jako jeden z mnoha příkladů ilustrujících ne-konvenční, ne-arbitrární povahu slov Sokrates uvádí (*Kratylos*, 397d. český překlad F. Novotný):

Podle mého mínění první obyvatelé Řecka znali jenom ty bohy, které zná nyní většina barbarů, Slunce, Měsíc, Zemi, hvězdy a nebe. Protože tedy viděli, jak